

АНАЛІЗ ПІДХОДІВ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ «ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ»

Старосельська Ю. І.

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Харків, Україна

У статті надається аналіз підходів до визначення суті поняття «відповідальність» у науковій літературі, розглянуті різні підходи, погляди і трактування відповідальності відомими фахівцями філософії, психології, педагогіки. Виховання сучасної молоді як активних, самостійних, моральних особистостей, здатних приймати відповідальні рішення в ситуаціях вибору, готових взяти на себе відповідальність за наслідки своєї діяльності — завдання сучасної освітньої системи.

Ключові слова: відповідальність, необхідність, діяльність, свобода, особистість.

В статье приводится анализ подходов к определению сущности понятия «ответственность» в научной литературе, рассмотрены различные подходы, взгляды и трактовки ответственности известными специалистами философии, психологии, педагогики. Воспитание современной молодежи как активных самостоятельных, моральных личностей, способных принимать ответственные решения в ситуациях выбора, готовых взять на себя ответственность за последствия своей деятельности — задача современной образовательной системы.

Ключевые слова: ответственность, необходимость, деятельность, свобода, личность

In the article provided an analysis of approaches to determining the merits of the concept of «responsibility» in the scientific literature, reviewed different approaches, views and interpretations of responsibility renowned experts of philosophy, psychology and pedagogy.

Parenting today's youth as active self, moral person, able to make responsible decisions in situations of choice, ready to take responsibility for the consequences of its activities — the task of modern education system.

Keywords: responsibility, need, activity, freedom, personality

Постановка проблеми в цілому та зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями

Поступальний розвиток демократичної української держави, зміна концепції виховання (орієнтація на особистісний розвиток людини) ставлять перед сучасною освітньою системою нове соціальне замовлення у вихованні особистості: не тільки забезпечити оволодіння учнями основними знаннями і вміннями, а й виховати їх як активних самостійних, моральних особистостей, здатних приймати відповідальні рішення в ситуаціях вибору, готових взяти на себе відповідальність за наслідки своєї діяльності.

У Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Законі України «Про освіту», Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти, Концепції національного виховання студентської молоді визначається необхідність виховання таких особистісних якостей, як дисциплінованість, ретельність, працьовитість, сумлінність, прагнення дотримуватись норм демократичного суспільства. Ці особистісні якості найповніше втілені в понятті «відповідальність», що зумовлює необхідність її формування в молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Враховуючи багатоаспектність поняття «відповідальність», визначення його суті знаходимо у філософській, педагогічній, психологічній, соціологічній, юридичній літературі.

Філософський аспект відповідальності розкривається в роботах Л. Грядунової, Р. Косолапова, В. Маркова, В. М'ясищева, А. Орихівського, А. Панова, В. Сперанського, В. Шабаліна та інших вчених.

У психологічній літературі відповідальність особистості розглядається в роботах К. Альбуханової-Славської, Л. Божович, К. Муздибаєва, Ж. Піаже, В. Плахотного, С. Рубінштейна, Л. Сохань та інших.

Основи педагогічної теорії відповідальності закладені в працях Я. Коменського, Й. Песталоцці, А. Макаренка, В. Сухомлинського. Питанню виховання відповідальності присвячені сучасні педагогічні дослідження А. Алферова, Ш. Амонашвілі, Ю. Бабанського, І. Беха, М. Левківського, І. Мар'єнка, Ю. Рєви, В. Шаталова та інших.

Аналіз наукових праць виявив наявність різних підходів, поглядів і трактувань щодо суті поняття «відповідальність» фахівцями не тільки з різних наукових галузей, але й у межах однієї науки, що значно ускладнює можливість дати однозначне визначення цього поняття.

Але сучасні завдання, які суспільство ставить перед освітою, вимагають подальшого дослідження поняття відповідальності особистості.

Метою статті є уточнення поняття «відповідальність» на основі аналізу наукової літератури.

Виклад основного матеріалу

У ході наукового пошуку виявлено різні підходи до визначення суті поняття «відповідальність». У довідковій літературі відповідальність трактується так:

- покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [18, 99];
- положення, при якому особа, що виконувала певну роботу, має дати повний звіт про свої дії й прийняти провину за всі наслідки, що можуть виникнути, уміння взяти на себе обов'язки й зобов'язання [19, 908];
- необхідність, обов'язок, відповідь за свої дії, вчинки [11, 401], тобто відповідальний — наділений правами й обов'язками, усвідомлений у необхідності керуватись ними при виконанні діяльності, той, що має почуття обов'язку й ретельно його виконує.

Вихідним пунктом визначення міри відповідальності у загальнофілософському аспекті в усі епохи було вирішення питання про співвідношення свободи й необхідності. Передумовою відповідальності є вибір індивідом можливої поведінки. Вибір визначається життєвою позицією людини. Всі дії пов'язані з вибором і передбачають активність особистості, незалежно від того, нав'язана їй відповідальність ззовні чи взята нею добровільно [17].

Значна увага визначенню поняття «відповідальність» традиційно приділяється філософам. Так, значним просуванням у розробці проблеми відповідальності було вчення І. Канта (1724–1804) про внутрішнє ставлення до обов'язку, згідно з яким індивід підкоряє свою волю зовнішній необхідності, приймаючи останню як внутрішній моральний закон. За Кантом, моральні правила є універсальними [13, 108].

Згідно теорії Т. Гоббса (1588–1679), в основі відповідальної поведінки людини лежить «природний закон», прагнення до самозбереження й задоволення потреб людини [4].

Проблема відповідальності привертала до себе увагу й українського мислителя XVIII ст. Г. Сковороду (1722–1794). На його думку, в кожній людині самою природою закладено таємний закон «сродності», тобто природжені нахили та здібності до певного виду діяльності, голос душі, внутрішній покликання. Г. Сковорода вважав, що успіх діяльності людини залежить не лише від вдалого вибору нею спорідненої праці, а й від її моральних якостей, а саме: працелюбності, терплячості, відповідальності, бадьорості духу, доброчесності, справедливості та інших. Філософ закликав індивідів до самопізнання: навчись пізнавати себе, свої риси і відповідно працуй [15].

П. Гольбах (1723–1789) у роботі «Система природи» зазначав, що основи моральної відповідальності лежать у сфері «власного інтересу», «власного щастя», кожної людини [13].

Д. Міль (1806–1873), а потім Ф. Бредлі (1846–1924) пов'язували відповідальність із соціальними потребами суспільного розвитку [13].

Ідеї стосовно поняття «відповідальність» знайшли свій подальший розвиток у працях сучасних філософів. Так, Б. Марков, Н. Головка та інші вважають, що відповідальність виступає мірою відповідності волі тим об'єктивним умовам, у яких вона відбувається. За їх переконанням вона є гарантом від сваволі особистості, бо воля й відповідальність це дві сторони одного цілого: свідомої людської діяльності [13].

Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів її досягнення. Так, С. К'єркегор (1813–1855) вважав, що лише право вибору надає можливість індивіду робити своє життя справді прекрасним, врятувати себе і свою душу, знайти мир і спокій [6].

Свобода людини як суб'єкта, за М. Бердяєвим (1874–1948), полягає в тому, щоб стати особистістю, припинити жити відповідно до зовнішніх принципів і вийти за межі себе, щоб вибирати себе, бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір перед самим собою [17].

За В. Плахотним, Л. Сохань співвідношення свободи й відповідальності розкривається перш за все у взаєминах людей.

Значна увага розкриттю поняття «відповідальність» приділяється в науковій літературі психологічного напрямку.

З точки зору психологів (К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, Л. Колберг, Г. Костюк, Ж. Піаже, М. Савчин, Дж. Роттер, В. Франкл та інші) відповідальність розуміється як одна із генералізуючих якостей, як результат інтеграції всіх психічних функцій особистості та суб'єктивного сприйняття нею навколишньої дійсності, емоційного ставлення до обов'язку. Відповідальність також визначається як моральна риса людини, як мета виховання та як якість, яка концентрує в собі усвідомлений особистістю обов'язок [17].

Ж. Піаже (1896–1980) розробив концепцію відповідальної поведінки особистості, в якій на першій стадії виявляється «об'єктивна» відповідальність, а на вищій – «суб'єктивна». Вчений довів, що в індивідуальному розвитку дитина проходить шлях від морального реалізму до автономної моралі [12].

Найвищою інстанцією, котра регулює відповідальність особистості, В. Франкл (1905–1997) виділяє гуманістичну совість, яка ніби узгоджує всезагальний моральний закон з конкретною ситуацією конкретної людини. Тому головним завданням виховання вчений вважає шліфування совісті, щоб людині вистачило душевної чуйності почути вимогу, яка міститься у кожній окремій ситуації. Тим самим, виховання більше, ніж коли-небудь, стає вихованням відповідальності. [20].

К. Роджерс (1902–1987) розглядає як одну зі складових відповідальності особистості — емпатію [17].

Д. Роттер (1916) вказує на досить тісний зв'язок відповідальності з такою психологічною характеристикою особистості, як самоконтроль. Якщо людина бере відповідальність за події, що відбуваються в її житті, на себе, то це є показником внутрішнього інтернального локусу контролю. І навпаки, якщо вона приписує відповідальність за все зовнішнім чинникам (іншим людям, долі, випадку), то це свідчить про властивий їй зовнішній (екстернальний) локус контролю [17].

Відомий психолог, філософ С. Рубінштейн (1889–1960) розглядав відповідальність у системі моральних почуттів: об'єктивні обов'язки у ставленні до людей перетворюються в обов'язки у ставленні до самого себе, формують моральні почуття людини, серед яких відповідальність посідає чільне місце. [14, 567].

Багато авторів (К. Хелкама, Л. Кольберг, Д. Лавінджер, Т. Ліскона та інші) відзначають, що сформованість внутрішньої відповідальності є головним критерієм оцінки рівня

моральної зрілості особистості. Загалом вони підкреслюють, що перш за все суб'єкт має сприймати відповідальність як вчинок, виходячи при ньому з цілей та наслідків для оточуючих, а не з непорушності правил. Крім того, головне — навчити особистість брати на себе відповідальність за негативні наслідки дій, які здійснюються всупереч чимось вимогам, але імпонують власним переконанням [17].

За К. Муздибаєвим, розвиток відповідальності характеризується зміною її інстанції: від відповідальності перед дорослими до її інтеріоризації, коли совість стає основним регулятором поведінки [10].

Відповідальна людина, за К. Абульхановою-Славською, знає, що вона робить і передбачає результати власних дій, непотрібним стає контроль, оскільки людина усвідомлює свою відповідальність і відчуває потребу знайти оптимальні можливості для досягнення цілей, які ставляться перед нею. Відповідальність передбачає впевненість у власних силах [1, 112].

Проблема виховання відповідальності особистості розглядається і в педагогічній літературі.

Відомий гуманіст кінця XVIII століття Й. Песталоцці (1746–1827) вважав, що відповідальність передусім проявляється як здатність дітей та молоді до виявлення волі, наполегливості, без чого розвивати особистість дуже складно. Зауважимо, що одним із ефективних засобів виховання моральних якостей є «вправи у доброчесності» — участь дітей у добрих і корисних справах, які потребують зусиль, витримки, відповідальності [8].

До питання формування почуття відповідальності в учнів звертався А. Макаренко (1888–1939). За його переконаннями формування відповідальності здійснюється тільки в колективі й через колектив, на основі чіткого фіксування обов'язків, колегіальності, залучення кожного до спільної діяльності [9].

Ідеї А. Макаренка щодо формування відповідальності знайшли подальший розвиток в педагогічній спадщині В. Сухомлинського (1918–1970). Так, В. Сухомлинський характеризував відповідальність як внутрішню якість, як похідну від обов'язку, совісті, провини і свободи особистості. Який би вчинок людина не вчиняла, вона за нього відповідає, бо його вибір був добровільним, виходячи не лише з об'єктивних обставин, а й із суб'єктивних спрямувань, особистісних настанов і міркувань [16].

Вітчизняні педагоги (І. Бех, М. Лемківський, Т. Шевченко, О. Савченко, О. Сухомлинська) підкреслюють необхідність формування особистості на основі загальнолюдських моральних цінностей, вважають, що чільне місце в цьому процесі посідає відповідальність. У світлі цього необхідно спрямовувати зусилля на виховання вільної гармонійної особистості, здатної відповідально ставитися до життя, навчання, діяльності, природи, сім'ї, здоров'я тощо [2; 3; 7].

Висновки. На основі аналізу наукової літератури зроблено висновок, що дослідженню проблеми відповідальності приділялася значна увага в різних наукових галузях. Проте, в наукових поглядах фахівців спостерігаються значні відмінності. Це зумовлює необхідність здійснення подальшого наукового пошуку у визначеному напрямі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — М.: Мысль, 1991. — 299с.
2. Бех І. Д. Від волі до особистості / І. Д. Бех. — К.: «Україна-Віта», 1995. — 220 с.
3. Бех І. Д. Сила переконання. Про моральне виховання школярів. / І. Д. Бех // Рад. школа, 1989. — № 3. — С. 55–60.
4. Головка Н. А. Свобода и моральная ответственность / Н. А. Головка. — М.: Знание, 1973. — 63 с.
5. Коберник О. М. Навчально-виховний процес у сільській загальноосвітній школі: сутність, проектування, організація / О. М. Коберник. — К.: Знання, 1998. — 274 с.
6. Кьєркигор С. Страх и трепет / С. Кьєркигор Пер. с дат. — М.: Республика, 1993. — 383 с.
7. Левківський М. Формування відповідального ставлення до праці в школярів / М. В. Левківський. — К.: Педагогічна думка, 1996. — 216 с.
8. Локк Д. Мысли о воспитании / Д. Локк, Я. А. Коменский, Ж-Ж. Руссо, Й. Г. Песталоцци // Педагогическое наследие. — М., 1987. — 480 с.

9. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу / А. С. Макаренко. Твори в 7-ми т. – К.: Рад. школа, 1954. – Т. 5. С. 9–92.
10. Муздыбаев К. Психология ответственности / К. Муздыбаев. — Л.: Наука, 1983. — 240 с.
11. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И Ожегов, под. ред. Н. Ю. Шведовой. — М.: Рус. яз., 1986. — 797с.
12. Пиаже Ж. Речь и мышление ребёнка / Ж. Пиаже. — М. – Л.: Учпедгиз, 1932. — 412 с.
13. Портян М. О. Взаємозв'язок відповідальності й волі: філософський аспект / М. О. Портян // Теорія та методика навчання та виховання: зб. наук. пр. — Х., 2008. – Вип. 20. — 172 с.
14. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 2002. — 720 с.
15. Сковорода Г. Разговор, называемый алфавит, или букварь мира. Твори. В 2 т. Т.1. / Г. Сковорода. — К.: Вид-во АН УРСР, 1973. — С. 435–437.
16. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань молодого покоління / В. О. Сухомлинський. Вибрані твори: у 5 т. – Т. 2. — К.: Рад. школа, 1976 — С. 7–146.
17. Тернопільська В. І. Відповідальність особистості: гуманітарний аспект / В. І. Тернопільська — Studentam_net_ua.mhtсайт.
18. Тлумачний словник української мови / уклад. Ковальова Т. В, Коврига Л. П. — Х.: Синтекс, 2002. — 672 с.
19. Толковый словарь русского языка в 4 т. – Т. 2 / Б. М. Волина, Д. Н. Ушакова. — М.: Гос. изд-во иностр. и нац. словарей, 1938. — 1089 с.
20. Франкл В. Человек в поисках смысла. / В. Франкл. — М.: Прогрес., 1990. — 391 с.